

АВТОМАТИЗАЦІЯ ТА АЛГОРИТМІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Попович О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальнотеоретичної
юриспруденції та прав людини*

*Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0000-0002-6778-4714

Томаш Л.В.,

*кандидат юридичних наук,
директор Буковинської державної
сільськогосподарської дослідної станції
Інституту сільського господарства*

*Карпатського регіону НААН
ORCID: 0000-0003-4649-2672*

Попович О.В., Томаш Л.В. Автоматизація та алгоритмізація кримінально-правової кваліфікації в умовах цифрової трансформації правозастосування.

Стаття присвячена теоретичним і прикладним аспектам кримінально-правової кваліфікації в умовах цифрової трансформації правозастосування. Підкреслено, що цифрові технології значно впливають на кримінально-правову сферу, змінюючи підходи до аналізу суспільно небезпечних діянь. Визначено, що кримінально-правова кваліфікація є ключовим елементом механізму кримінально-правового впливу, оскільки забезпечує юридичну оцінку діяння та є основою для притягнення особи до відповідальності чи звільнення від неї.

Розглянуто різні підходи до розуміння кваліфікації, наголошено на її складності й багатогранності. Встановлено, що розвиток цифрових технологій створює перспективи автоматизації правозастосування, зокрема процесу кваліфікації. Водночас підкреслено існування значних ризиків, пов'язаних із формалізацією ознак складу кримінального правопорушення, більшість з яких має оціночний характер і не піддається однозначному алгоритмуванню.

Зазначено, що алгоритмічні системи здатні аналізувати лише формалізовані дані, але не можуть враховувати психологічні мотиви чи соціальний контекст, які часто мають визначальне значення для правильної кримінально-правової оцінки діяння. Окреслено проблему так званого «чорного ящика» алгоритмів, коли навіть розробники не здатні пояснити логіку ухвалених системою рішень, що суперечить вимогам кримінального права щодо мотивування кожного вироку.

Проаналізовано приклади застосування алгоритмічних технологій у кримінальному судочинстві інших країн, де такі системи використовуються здебільшого для аналітики, прогнозування ризиків чи допомоги у прийнятті рішень, однак поки не здійснюють повноцінної правової кваліфікації діянь. В Україні впровадження цифрових технологій у цій сфері перебуває на початковій стадії й обмежується здебільшого автоматизацією адміністративних процедур без безпосереднього застосування алгоритмів для кваліфікації кримінально караних діянь.

Обґрунтовано необхідність розробки методології, яка дозволить чітко розмежувати ознаки, придатні для алгоритмізації, від тих, що потребують оцінки людини. Наголошено на важливості створення правових механізмів для забезпечення прозорості роботи алгоритмів, можливості перевірки їх рішень та гарантій захисту прав учасників кримінального провадження. Зроблено висновок, що впровадження цифрових технологій у кримінально-правову кваліфікацію можливе лише за умови дотримання балансу між технологічним розвитком і принципами справедливості, правової визначеності та захисту прав людини. Подальші дослідження мають бути зосереджені на створенні змішаних моделей правозастосування, де алгоритми відіграватимуть допоміжну роль, а остаточні рішення залишатимуться за правниками.

Ключові слова: автоматизація, алгоритмізація, алгоритмічні системи, електронне правосуддя, кримінальне право, кримінально-правова кваліфікація, кримінально-правова політика, правова

визначеність, правові стандарти, правозастосування, правоохоронна діяльність, ризики цифровізації, суб'єкт кваліфікації, цифрові технології, цифровізація, штучний інтелект.

Popovych O.V., Tomash L.V. Automation and algorithmization of criminal law qualification in the context of digital transformation of law enforcement.

The article is devoted to the theoretical and practical aspects of criminal law qualification in the context of the digitalization of the legal system. It is emphasized that digital technologies significantly impact the sphere of criminal law, transforming approaches to the analysis of acts that bear legal significance. It is established that criminal law qualification constitutes a key element within the mechanism of criminal law regulation, as it ensures the legal assessment of an act and serves as the basis for holding a person criminally liable or exempting them from such liability.

Various approaches to understanding the concept of qualification are examined, with an emphasis on its complexity and multifaceted nature. It is determined that the development of digital technologies creates prospects for the automation of law enforcement, particularly the process of legal qualification. At the same time, significant risks are highlighted, associated with the formalization of the elements of a criminal offense, many of which possess an evaluative character and are not amenable to unequivocal algorithmization.

It is noted that algorithmic systems are capable of analyzing only formalized data, yet cannot account for psychological motives or social context, which often play a decisive role in the proper legal assessment of an act. The problem of the so-called "black box" phenomenon of algorithms is outlined, whereby even developers are sometimes unable to explain the reasoning underlying the decisions generated by the system, which contradicts the requirements of criminal law concerning the obligation to provide reasons for each judgment.

Examples of the use of algorithmic technologies in criminal justice systems of other countries are analyzed, where such systems are primarily employed for analytics, risk prediction, or supporting decision-making, but have not yet performed full-fledged legal qualification of criminal acts. In Ukraine, the implementation of digital technologies in this sphere remains at an initial stage and is mainly limited to the automation of administrative procedures without the direct application of algorithms for the qualification of criminally punishable acts.

The necessity is substantiated for developing a methodology that would clearly distinguish between characteristics suitable for algorithmization and those requiring human evaluation. The importance is underscored of establishing legal mechanisms to ensure the transparency of algorithmic functioning, the possibility of reviewing their decisions, and the protection of the rights of participants in criminal proceedings. It is concluded that the implementation of digital technologies in criminal law qualification is possible only under the condition of maintaining a balance between technological progress and the principles of justice, legal certainty, and human rights protection. Further research should focus on the creation of hybrid models of law enforcement, wherein algorithms play an auxiliary role while final decisions remain within the competence of legal professionals.

Key words: algorithmic systems, algorithmization, artificial intelligence, automation, criminal law policy, criminal law qualification, criminal law, digital technologies, digitalization risks, digitalization, electronic justice, law enforcement activity, law enforcement, legal certainty, legal standards, subject of qualification.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку правової системи визначається не лише загальною тенденцією до цифровізації, а й зростаючим значенням інформаційних технологій у сфері правозастосування. Це, в свою чергу, обумовлює необхідність переосмислення традиційних теоретичних підходів до інституту кримінально-правової кваліфікації та обґрунтування можливості її як автоматизації, так і алгоритмізації з використанням цифрових технологій.

Швидкий прогрес штучного інтелекту, машинного навчання та експертних правових систем відкриває нові можливості для розробки алгоритмів, які здатні здійснювати кримінально-правову кваліфікацію на основі формалізованих ознак складів кримінальних правопорушень. Це створює передумови для підвищення ефективності правозастосування, пришвидшення ухвалення рішень і зменшення впливу на них суб'єктивних факторів. Водночас такі процеси пов'язані зі складними викликами, серед яких – необхідність точного відображення оціночних понять кримінального права, дотримання принципів диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання, а також забезпечення фундаментальних прав і свобод людини, зокрема права на справедливий судовий розгляд.

У підсумку, проблематика зводиться до пошуку оптимального співвідношення між ефективністю кримінально-правового захисту суспільства та дотриманням принципів правової визначеності,

справедливості й гуманізму. Разом з тим, відсутність в українській науці комплексних досліджень щодо автоматизації процесу кримінально-правової кваліфікації, а також недостатнє впровадження подібних технологічних рішень на практиці визначають як наукову, так і прикладну значущість обраної теми.

Отже, вивчення теоретичних і практичних аспектів автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації є актуальним завданням сучасної кримінально-правової науки, спрямованим на удосконалення інструментів правозастосування в умовах цифрової трансформації суспільних відносин.

Метою дослідження є комплексний аналіз теоретичних і практичних основ автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації в умовах цифрових змін, виявлення потенційних можливостей, переваг і ризиків впровадження цифрових технологій у процес кваліфікації кримінально-караних діянь, а також підготовка науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та методологічного забезпечення цього процесу з урахуванням принципів кримінального права та дотримання прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Останніми роками спостерігається зростання інтересу наукової спільноти до впливу цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, на розвиток кримінального права. Це зумовлено прагненням підвищити ефективність правозастосування за умови дотримання принципів правової визначеності та справедливості.

Теоретичні основи цифровізації кримінально-правової сфери, зокрема питання можливості визнання штучного інтелекту учасником кримінально-правових відносин та його роль у трансформації механізмів кримінально-правового регулювання, досліджували такі вчені, як С.Ф. Денисов, В.Г. Павлов, О.Є. Радутний та О.І. Гафич. У своїх працях вони аналізують проблеми визначення правового статусу штучного інтелекту, обґрунтовують перспективи кримінальної відповідальності за дії автономних цифрових систем, а також досліджують вплив цифрових технологій на концепцію складу кримінального правопорушення та розвиток кримінально-правової політики.

У сфері кримінального процесу цифровізація та алгоритмізація дедалі частіше розглядаються як засоби оптимізації досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень. Дослідження О.О. Торбаса, С.М. Атаманчука, С.В. Подкопаєва, І.В. Басисти та А.В. Гутник присвячені використанню штучного інтелекту для автоматизованого аналізу доказової інформації, прогнозування результатів кримінального провадження, функціонуванню електронних систем управління процесуальними діями, а також питанням допустимості та оцінки цифрових доказів. Практичні аспекти алгоритмізації досудового розслідування стали об'єктом уваги також Г.К. Авдєєвої та В.О. Коновалової, які досліджують можливості інтеграції експертних систем та інноваційних цифрових технологій у кримінальне провадження, з огляду на підвищення ефективності та забезпечення об'єктивності кримінально-процесуальної діяльності.

У криміналістиці науковий інтерес зосереджується на вивченні потенціалу цифрових технологій та алгоритмічних рішень для удосконалення процесів виявлення, фіксації, дослідження та інтерпретації доказів. О.М. Дуфенюк та Д.І. Клепка аналізують застосування цифрових інструментів у криміналістичній діяльності, а також їхній вплив на тактику проведення слідчих дій і розробку криміналістичних методик.

Попри існування окремих досліджень, комплексний аналіз специфіки автоматизації та алгоритмізації саме кримінально-правової кваліфікації, визначення її правових меж, критеріїв допустимості алгоритмічних рішень і ризиків для прав людини в кримінально-правовій доктрині досі не проводився. Більшість робіт мають фрагментарний характер і зосереджуються переважно на загальних питаннях цифровізації кримінального права або кримінального процесу. Тож питання автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації вимагає подальшого ґрунтовного опрацювання, включаючи розробку теоретичних основ, законодавчих підходів і практичних механізмів впровадження алгоритмічних технологій у кримінально-правову сферу. Саме це й визначає актуальність обраної теми.

Виклад основного матеріалу. У ХХІ столітті цифровізація стала визначальним трендом суспільного розвитку, що трансформує всі без винятку галузі права, зокрема кримінальне. Цифрові технології дедалі відчутніше впливають на механізм функціонування правової системи, зокрема шляхом автоматизації правозастосовних процедур і впровадження електронних систем у сферу кримінальної юстиції.

Особливе місце в цьому процесі займає інститут кримінально-правової кваліфікації як центральний елемент механізму кримінально-правового впливу, що забезпечує ідентифікацію кримінально-протиправних посягань та реалізацію кримінальної відповідальності.

Поняття «кваліфікація» посідає одне з ключових місць у теорії кримінального права та широко використовується у правозастосовній діяльності. Його розглядають як процес, що полягає у діяль-

ності компетентних суб'єктів, спрямованій на встановлення відповідності між фактичними обставинами вчиненого діяння та ознаками складу кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом, а також як результат такої діяльності, що знаходить відображення у відповідних процесуальних документах.

Доктрина кримінального права пропонує значну кількість визначень терміну «кваліфікація кримінальних правопорушень». Як зазначають Т.Б. Ніколаєнко та В.А. Омельчук, одні науковці формулюють власні, оригінальні визначення цього поняття, тоді як інші лише інтерпретують або уточнюють уже наявні дефініції, викладені в науковій літературі [1, с. 22]. Найчастіше поняття кваліфікації трактується як: «1) встановлення відповідності конкретного діяння ознакам того чи іншого кримінального правопорушення, передбаченого кримінальним законом; 2) вибір чи підшукування відповідного кримінального закону і підведення під нього злочину, що інкримінується особі; 3) встановлення і юридичне закріплення точної відповідності між ознаками вчиненого діяння і ознаками складу кримінального правопорушення, передбаченого кримінально-правовою нормою; 4) самостійний логічний процес визначення юридичної оцінки кримінального правопорушення, рішення про яку знаходить своє закріплення у відповідних юридичних актах (процесуальних документах), що тягнуть правові наслідки; 5) кримінально-правова оцінка вчиненого діяння, вибір і застосування до нього тієї кримінально-правової норми, яка найповніше описує його ознаки; 6) правозастосовна діяльність щодо застосування кримінально-правових норм до конкретного випадку вчинення суспільно небезпечного діяння» [1, с. 21].

У науковій літературі зустрічається і широке розуміння кримінально-правової кваліфікації, яка співвідноситься із кваліфікацією кримінальних правопорушень як родове й видове поняття. Так, В.О. Навроцький вважає, що кримінально-правова кваліфікація має значно ширший зміст, оскільки охоплює не лише оцінку суспільно небезпечних діянь, які утворюють склад кримінального правопорушення, а й діяння осіб, визнаних неосудними, або вчинені в умовах необхідної оборони, затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, чи за інших обставин, що виключають кримінальну протиправність [2, с. 6–12].

Натомість М.І. Панов висловлює протилежну позицію, вважаючи, що кримінальне право регулює виключно відносини, пов'язані з кримінальними правопорушеннями та застосуванням покарання чи інших заходів кримінально-правового характеру за їх вчинення. Відтак, об'єктом кваліфікації, на його думку, можуть бути лише діяння, прямо визначені законом як кримінально протиправні. Інші діяння, навіть якщо вони мають ознаки суспільної небезпечності, наприклад дії осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, неосудних осіб чи дії, що вчиняються у стані необхідної оборони або крайньої необхідності, не повинні визнаватися об'єктом кримінально-правової кваліфікації. Учений наголошує на потребі чіткого розмежування між кримінальними правопорушеннями та іншими діяннями, які можуть мати зовнішню схожість із ними, але за своєю суттю є правомірними [3, с. 15].

В.В. Антипов і В.І. Антипов дотримуються ширшого розуміння кримінально-правової кваліфікації. На їхню думку, кримінально-правова кваліфікація може завершуватися як висновком про наявність складу кримінального правопорушення (наприклад, визначення таємного заволодіння чужим майном як крадіжки), так і висновком про відсутність у діях чи бездіяльності особи ознак складу кримінального правопорушення, що інколи веде до кваліфікації діяння як адміністративного проступку (наприклад, дрібне викрадення чужого майна) [4, с. 6].

Особливе значення має те, що проєкт Кримінального кодексу України від 02.04.2025 р. вперше на нормативному рівні формулює визначення поняття кримінально-правової кваліфікації. Згідно з положеннями розділу 2.10 цього проєкту, кваліфікація кримінального правопорушення розглядається як встановлення статті (її частини, пункту) цього Кодексу, яка передбачає вчинене діяння як кримінальне правопорушення (з уточненням його складу, ступеня тяжкості, стадії вчинення, форми співучасті) або як діяння, що не є кримінальним правопорушенням. При цьому визначено, що кваліфікація завершується складанням так званої формули кваліфікації, яка містить посилання на конкретні положення Спеціальної частини Кодексу, а за потреби – на стадію вчинення, форму співучасті чи обставини, які впливають на ступінь тяжкості діяння [5]. Це визначення має велике значення, адже вперше кодифікує доктринальне розуміння кваліфікації на рівні нормативного акта, створюючи передумови для єдності правозастосовної практики та потенційної алгоритмізації цього процесу.

Проведений аналіз різних наукових підходів дає підстави стверджувати, що поняття кримінально-правової кваліфікації є багатограним і не зводиться лише до встановлення складу кримінального правопорушення, а охоплює ширший спектр діянь та обставин, які мають значення для кримінально-правової оцінки. Це зумовлює необхідність подальших досліджень, спрямованих на уточнення теоретичних основ кваліфікаційної діяльності та розробку методологічних підходів до її алгоритмізації.

У зв'язку з розвитком цифрових технологій дедалі актуальнішим стає питання, чи можливо формалізувати процедури кримінально-правової кваліфікації настільки, щоб окремі її етапи могли бути алгоритмізовані або навіть автоматизовані. Для цього необхідно чітко розмежувати два поняття – алгоритмізацію та автоматизацію, які часто помилково ототожнюють, хоча вони виконують різні функції у цифрових правових процесах.

Алгоритмізація – це процес формалізації діяльності чи процедур шляхом побудови чітких послідовностей дій (алгоритмів), які дозволяють виконати певне завдання або дійти визначеного результату. У сфері права алгоритмізація означає спробу перетворити юридичні норми чи оціночні поняття на структуровані правила або критерії, придатні для обробки людиною чи автоматизованою системою.

Автоматизація – це технологічний процес, під час якого виконання певних дій передається від людини до технічних засобів або програмного забезпечення. Вона реалізує алгоритми на практиці та зменшує участь людини у виконанні рутинних або складних завдань. У правовій сфері автоматизація охоплює електронний документообіг, автоматичне генерування юридичних документів чи попередній аналіз даних для підтримки ухвалення рішень.

Взаємозв'язок між алгоритмізацією та автоматизацією полягає в тому, що алгоритмізація є передумовою автоматизації. Перш ніж процес можна автоматизувати, його слід формалізувати та описати як алгоритм. Без чіткої алгоритмізації автоматизація правових процедур технічно неможлива або становить значний ризик через ймовірність помилок чи неправильних рішень. Це особливо актуально у сфері кримінально-правової кваліфікації, де значна частина понять має оціночний характер і потребує індивідуальної правової оцінки.

Технології штучного інтелекту та алгоритмічної обробки даних поступово проникають у сферу кримінального судочинства. У світі вже існують проекти створення експертних систем та аналітичних інструментів, які допомагають учасникам кримінального процесу, зокрема прокурорам, аналізувати обставини справи чи оцінювати ризики повторного правопорушення. Наприклад, у США тестуються системи, що підтримують ухвалення рішень у кримінальному провадженні, однак ці системи поки що не здійснюють повноцінної правової кваліфікації діянь. Алгоритмічні технології здатні опрацьовувати лише ті дані та обставини, які можна формалізувати та виразити у вигляді чітких правил або математичних моделей. Натомість вони не спроможні адекватно враховувати психологічні мотиви, суб'єктивні переживання чи індивідуальні обставини, що часто мають визначальне значення для правильного розуміння правової природи діяння.

В Україні впровадження автоматизованих систем у сфері кримінально-правової кваліфікації наразі перебуває на початковій стадії. Існуючі проекти Державної судової адміністрації України пов'язані переважно з автоматизацією рутинних адміністративних процедур, таких як електронний документообіг чи функціонування системи «Електронний суд» [6]. У Звіті ДСА України за 2021 рік, наприклад, ідеться про розвиток підсистем електронного документообігу та єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, однак питання застосування алгоритмів безпосередньо для кримінально-правової кваліфікації поки не піднімалося [6]. Це обумовлено як технічними, так і правовими та методологічними викликами.

Однією з головних проблем залишається формалізація ознак складу кримінального правопорушення, більшість з яких мають оціночний характер. У кримінальному законодавстві широко використовуються поняття, що не мають чіткого кількісного визначення і потребують індивідуальної оцінки з урахуванням конкретних обставин справи, зокрема такі, як «особлива жорстокість» (ч. 2 ст. 115 КК України), «значна шкода» (ст. 191 КК України) чи «злісне невиконання обов'язків» (ст. 389 КК України). Сучасні алгоритмічні системи, незважаючи на значний прогрес у сфері штучного інтелекту, поки що не здатні належним чином інтерпретувати такі оціночні категорії без ризику спрощення чи помилкової правової кваліфікації. Крім того, навіть найскладніші алгоритмічні системи залишаються інструментами обробки формалізованих даних і не здатні повною мірою враховувати психологічні мотиви, соціальний контекст або індивідуальні особливості правосвідомості правозастосовця, що нерідко є визначальними у процесі кваліфікації кримінально-протиправних діянь. Це створює ризики надмірної схематизації правової оцінки діянь, що потенційно суперечить принципам справедливості, диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання.

Іншим викликом є ризик упередженості алгоритмів (algorithmic bias). Алгоритми, навчені на даних правозастосовної практики, можуть відтворювати уже існуючі упередження в системі кримінальної юстиції, що призводить до дискримінаційних або несправедливих рішень. Це підтверджується сучасними дослідженнями, які вказують на небезпеку перенесення соціальних стереотипів та інституційних упереджень у алгоритмічні моделі [7, с. 548].

Слід також звернути увагу і на те, що використання алгоритмічних систем у кримінально-правовій сфері стикається також з проблемою правової невизначеності. Як слушно зауважує R. Binns,

суттєвою небезпекою є явище так званого «чорного ящика» алгоритмів, коли навіть розробники системи не можуть пояснити, як саме штучний інтелект дійшов певного висновку [7, с. 550]. Така ситуація є неприйнятною у сфері кримінального права, де вимагається ретельне мотивування кожного правового рішення. Невизначеність алгоритмічних систем створює ризик порушення гарантій справедливого судового розгляду, адже система, яка не здатна пояснити логіку свого рішення, не відповідає принципу змагальності, оскільки обвинувачений не має змоги ефективно оспорювати підстави для висновків алгоритму.

Водночас ігнорувати потенційні можливості цифрових технологій у сфері кримінально-правової кваліфікації було б недоцільно. Використання алгоритмічних інструментів здатне значно підвищити швидкість та точність опрацювання великих масивів даних, сприяти виявленню типових схем злочинної діяльності, уніфікації правозастосовної практики та зменшити ризик людських помилок на етапі попереднього аналізу справи. Проте, як справедливо відзначає більшість дослідників, автоматизація кримінально-правової кваліфікації має залишатися допоміжним інструментом, а не замішувати професійну діяльність правника.

У цьому контексті актуальною є розробка комплексної методології формалізації кримінально-правових понять, яка передбачала б диференціацію між ознаками, що підлягають об'єктивному визначенню і можуть бути алгоритмізовані, та такими, які вимагають суб'єктивної оцінки. Важливим є законодавче врегулювання стандартів прозорості алгоритмів, створення механізмів їх аудиту, визначення меж їх застосування, а також закріплення гарантій захисту прав учасників кримінального провадження. Особливої уваги потребує розроблення нормативних запобіжників, які забезпечуватимуть дотримання прав обвинуваченого та принципу презумпції невинуватості.

Висновки. Таким чином, успішне впровадження цифрових технологій у сферу кримінально-правової кваліфікації можливе лише за умов глибокої міждисциплінарної взаємодії правників, програмістів, соціологів, психологів, фахівців з етики, а також на основі чіткої нормативної бази, яка забезпечує баланс між технологічним розвитком та дотриманням фундаментальних прав і свобод людини. Питання автоматизації та алгоритмізації кримінально-правової кваліфікації є перспективним, однак надзвичайно складним напрямом розвитку кримінально-правової науки та практики, що вимагає подальших глибинних досліджень, спрямованих на створення теоретичних і методологічних засад, визначення меж допустимого застосування штучного інтелекту, а також розробку правових механізмів контролю за його функціонуванням. Подальші наукові пошуки повинні зосередитися на формуванні змішаних моделей правозастосування, в яких алгоритмічні рішення працюватимуть у тісному зв'язку з людським інтелектом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ніколаєнко Т.Б., Омельчук В.А. Кваліфікація кримінальних правопорушень: актуальні проблеми: підручник. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2022. 504 с.
2. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник. 2-ге вид. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 512 с.
3. Основи кваліфікації кримінальних правопорушень: навчальний посібник / М.І. Панов, С.О. Харитонов, О.О. Володіна та ін.; за ред. М.І. Панова та С.О. Харитонова. Київ: Норма права, 2023. 460 с.
4. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації: навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Топчія, наук. ред. В.І. Антипова. Вінниця ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
5. Проєкт Кримінального кодексу України станом на 02.04.2025 року (дата звернення: 12.07.2025). URL: <https://surl.li/zlvnzo> (дата звернення: 12.07.2025).
6. Звіт Державної судової адміністрації України за 2021 рік. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/dsa/2021.pdf (дата звернення: 07.07.2025).
7. Binns R. Algorithmic Accountability and Public Reason. *Philosophy & Technology*. 2018. Vol. 31, № 4. P. 543–556. DOI: 10.1007/s13347-017-0263-5.